

ԳԱԳԻԿ Ա. ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ «ԱԶԳԱՅԻՆ
ԶԱՐԹՈՆՔԻ» ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ
ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ՝**

Բանալի բառեր՝ Մեծ Եղեռն, Խորհրդային Հայաստան, «ազգային զարթոնք», առօրեականության, ՀԿԿ, ազգային հարց:

Ազգային հարցը խորհրդային պետության նրբազգաց խնդիրներից էր: Բովանդակային առումով այն դժվար է ավարտուն կերպով ձևակերպել՝ հաշվի առնելով հարցի բազմաշերտ ընկալումները: ԽՍՀՄ իշխանությունների ազգային քաղաքականությունն ուղղված էր սոցիալիստական գաղափարախոսության գերիշխանության ամրապնդմամբ ազգային հիմնախնդիրների «երկրորդացմանը» և, սրանցով պայմանավորված, հանրային տրամադրությունների կառավարմանն այն տրամաբանությամբ, որ ազգային խնդիրները մարդկանց գիտակցության մեջ չլինեն առանցքային մտահոգությունների մակարդակում: Խորհրդային ազգերի եղբայրության և սոցիալիստական արժեհամակարգի շուրջ նրանց

համախմբման գաղափարները խորհրդային ժողովրդի հավաքական մտածողության և նրա քաղաքացիական նույնականացման ընդհանրական բնութագրիչներն էին: Այս մոտեցումները հակադրելով էթնիկ-ազգային մտածողությանը՝ վերջինս խորհրդային իշխանությունները հետապնդում էին՝ համարելով «բուրժուական հասարակարգի մնացուկ», արատավոր երևույթ, որը խաթարում է «կոմունիստական իդեալի» իրականացումը: Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական պատմությունը՝ սկսած 1920-ական թվականներից, ընթանում էր այս տրամաբանության մեջ, երբ բուլժևիկները սկսեցին բացահայտ անհանդուրժողականություն ցուցաբերել հայկական՝ ազգային խնդիրների, ազգային իդեալների և ազգային մտածողության՝ հանդեպ: Արդեն 1930-ական թվականների քաղաքական բռնաճնշումները, ինչպես գիտենք, կազմակերպվում էին նաև (եթե չասենք մեծ մասամբ) ազգայնականության, ազգային թեքման դեմ պայքարի մթնոլորտում:

1961 թ. ԽՄԿԿ 22-րդ համագումարում Ն. Խրուշչովն այսպես բնորոշեց «խորհրդային ժողովրդին». «ԽՍՀՄ-ում ձևավորվել է տարբեր ազգության մարդկանց պատմական ընդհանրություն՝ «խորհրդային ժողովուրդ»»: Այս մարդիկ օժտված են ընդհանուր բնութագրական գծերով: Նրանք ունեն ընդհանուր սոցիալիստական Հայրենիք՝ ԽՍՀՄ-ը, տնտեսական ընդհանուր հենք՝ սոցիալիստական տնտեսությունը, ընդհանուր սոցիալ-դասակարգային կառուցվածք, ընդհանուր աշխարհայացք՝ մարքսիզմ-լենինիզմը, ընդհանուր նպա-

* Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի տրամադրած

տակ՝ կոմունիզմի կառուցումը, հոգևոր նկարագրի և հոգեբանության բազմաթիվ ընդհանրություններ»²⁵: Խրուշչովը սրանով, կարծես, ազդարարում էր նոր տիպի՝ «խորհրդային» ազգային գիտակցության ձևավորումը և նրա հաղթանակը խորհրդային ազգերի ազգային ինքնագիտակցության և մտածողության հանդեպ: Այս վստահությունը, բնականաբար, արդարացված չէր, որովհետև ազգային հարցի պարբերական սրացումները ԽՍՀՄ-ում ցույց տվեցին, որ «խորհրդային ազգի» կոնցեպտը գործնական արտահայտություն չունեցավ՝ մնալով խորհրդային իշխանությունների գաղափարախոսական ու քարոզչական պատկերացումների տիրույթում: Սակայն, չպետք է թերագնահատել կուսակցական գաղափարախոսական ազդեցությունները խորհրդային ժողովուրդների ազգային մտածողության վրա: Գաղափարական պարտադրանքի միջոցով խորհրդային իշխանություններին հաջողվել էր ազգային հանրապետություններում ձևավորել ազգային օրակարգերի ժխտման կամ դրանց ուղղորդման համակարգ, ինչը պետք է ապահովագրեր ազգային հարցի անցանկալի զարգացումներից:

Մոսկվան 1965 թ. չկարողացավ խուսափել խորհրդային Հայաստանում Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցին նվիրված միջոցառումների անցկացումից և պահպանել Հայոց ցեղապանության փաստի հիշատակման արգելքը: Ապրիլի 24-ին Երևանում տեղի ունեցան ոգեկոչման միջոցառումներ, միաժամանակ թույլատրվեց լույս ընծայել Մեծ Եղեռնին նվիրված

Ֆինանսավորմամբ՝ 21T-6A274 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

գեղարվեստական ու գիտահանրամատչելի գրականություն, անցկացվեցին դասախոսություններ և այլն²⁵: Բոլոր այս միջոցառումներն ամբողջությամբ վերահսկվում էին Մոսկվայի կողմից՝ ամբողջատիրական վարչակարգի լավագույն ավանդույթներով: Ամենակարևոր դերը վերապահված էր գաղափարական աշխատանքին, ինչի միջոցով պետք էր հնարավորինս «անվտանգ» բովանդակություն հաղորդել միջոցառումների օրակարգին: Այս համատեքստում Մեծ Եղեռնի թեման տեղափոխվեց կոմկուսի քարոզչական թեզերի տիրույթ: Մամուլում այն ներկայացվում էր աշխարհում կատարված նմանատիպ հանցագործությունների հետ համադրությամբ և հատուկ շեշտվում էր խորհրդային իշխանության ազգափրկիչ դերը հայ ժողովրդի կյանքում: «Ավանգարդ» թերթի՝ 1965 թ. ապրիլի 24-ի համարում «Ժողովուրդը» վերտառությամբ հոդվածն սկսվում էր փոքրիկ պարբերությամբ, որում ներկայացվում էին Հայաստանի տնտեսական և արդյունաբերական ձեռքբերումները՝ շնորհիվ խորհրդային կարգերի հաստատման: Ցեղասպանության իրադարձությունները՝ հիմնականում արևմտահայ մտավորականության ջարդերի և հայերի տեղահանության ու ջարդերի մասին ընդհանուր տեղեկությունները, համառոտ ներկայացվում էին հոդվածի առաջին փոքրիկ սյունակում: Այստեղ հատուկ շեշտված էր նաև ՀՅԴ համագործակցությունը Իթթիհատի հետ: Մնացած շարադրանքը վերաբերում էր սոցիալիզմ-կապիտալիզմ հակադրություն-

²⁵ http://istmat.info/files/uploads/52747/22_sezd_chast_1_1962.pdf (11.12.2021):

²⁶ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք երկրորդ, Երևան, 2016, էջ 115–117:

ներին, Հայկական հարցի նկատմամբ Արևմուտքի կրավորական կեցվածքին և բուլղարների հակաբուրժուական պայքարին: Հոդվածում անդրադարձ կար նաև միջազգային հանրության կողմից ցեղասպանությունների դատապարտմանը, որում բնութագրականն այն է, որ որպես միջազգային հանրության ներկայացուցիչներ հանդես էին գալիս միայն միջազգային բանվորական-հեղափոխական շարժումների առաջնորդները²⁷: Նույն ոգով էր շարադրված նաև «Սովետական Հայաստան» թերթի «Արհավիրքից վերածնունդ» հոդվածը²⁸:

Խորհրդահայ մամուլի՝ Մեծ Եղեռնին վերաբերող այս շրջանի հրապարակումներին բնորոշ էին լիրիկական, պաթետիկ շեշտադրումները՝ առանց Հայոց ցեղասպանության հարցի առարկայական քննարկումների և, որ ամենակարևորն է, նրանցում ուղղակի արգելված էր անդրադարձը Թուրքիայի կողմից հանցագործության ժխտմանն ու հայ ժողովրդի արդար պահանջատիրությանը: Քարոզչական այս պարտադրանքը հստակ դրված էր նաև ապրիլյան միջոցառումների վրա: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներն ունեին հստակ ցուցումներ՝ թույլ չտալ անկարգություններ, անել ամեն ինչ, որ ոգեկոչման միջոցառումները ժողովրդական հուզումների պատճառ չդառնան և թույլ չտալ, որ որևէ կերպ արծարծվի հայկական հողերի վերադարձի հարցը²⁹: Այնուամենայնիվ, չնայած Խորհրդային Հայաստանի իշխա-

²⁷ «Ավանգարդ», № 49, 1965 ապրիլի 24, էջ 2:

²⁸ «Սովետական Հայաստան», № 96, 1965 ապրիլի 24, էջ 3:

²⁹ «Երևան» ամսագիր, թիվ 4, 2003 թ., <https://imyerevan.com/ru/-society/view/2256> (15.12.2021):

նությունների կանխարգելիչ ձեռնարկումներին, մայրաքաղաքի հատկապես ակտիվ երիտասարդության մասնակցությամբ, այդ օրը տեղի ունեցան հանրահավաքներ, արձանագրվեցին նաև անկարգության դեպքեր³⁰։ Պետք է արժանին մատուցել Հայաստանի կուսակցական ղեկավարությանը՝ ի դեմս ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Յ. Զարոբյանի, որն արեց ամեն հնարավորը, որպեսզի ցույցի մասնակիցները չենթարկվեն քրեական պատասխանատվության։

Ապրիլյան ոգեկոչման միջոցառումների անմիջական հրահանգավորումը Մոսկվայի կողմից հետապնդում էր այս միջոցառումների վերաբերյալ հայ հասարակության մեջ վերահսկելի հանրային տրամադրություններ և հոգեբանական արձագանքներ ունենալու նպատակ։ Մեծ Եղեռնը նրբազգացուցավոր թեմա է հայերի համար, ուստի նրա նշանավորումը հասարակության մեջ չպետք է առաջացներ կենտրոնին անհանգստացնող հուզական տրամադրություններ, չպետք է դրդեր հակախորհրդային նախաձեռնությունների, ազգային հարցերի վերաբերյալ վտանգավոր շահարկումների և այլն։ Խորհրդահայ նշանավոր գրող-հրապարակախոս Վարդգես Պետրոսյանի բնորոշմամբ. «Քառասունհինգ տարի, 1920-ից մինչև 1965 թվականը, ամեն ապրիլի 24-ը մենք նույնիսկ զրկված էինք... տխրելու իրավունքից»³¹։ Հասկանալով, որ Հայոց ցեղասպանության փաստը մոռացության տալն այլևս անհնար է, հայերի ցեղասպանության նկատմամբ խորհրդա-

³⁰ Հարությունյան Ա., Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և երկրորդ հանրապետությունը, Երևան, 2015։

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5։

հայ հասարակության միակ զգացական վիճակը, որն ընդունելի էր Մոսկվայի համար, դա տխրությունն էր: Անվնաս, «ստերիլ» տխրությունը, որը ինչ-որ տեղ կխորացներ ցեղասպանված ազգի բարոյությը, մարդկանց գիտակցության մեջ միաժամանակ ամրապնդելով այն համոզմունքը, որ միայն ԽՍՀՄ-ում հայերը հուսալիորեն պաշտպանված են գոյաբանական վտանգից: Սրան պետք է վերագրել նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանում հայերի ցեղասպանությանը նվիրված բոլոր միջոցառումները, մինչև խորհրդային կարգերի փլուզումն, անց էին կացվում գաղափարական չափանիշներին համապատասխանող նույնանման սցենարներով՝ շեշտելով հատկապես համազգային վշտի և տառապանքի բաղադրիչները:

1965 թ. ապրիլյան իրադարձությունների հանրային արձագանքները) Հայ պատմագրության զարգացման ներկա փուլում, երբ օրավուր աճում է խորհրդային Հայաստանի առօրեականության պատմության նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը, «ազգային զարթոնքի» պատմությանը նվիրված հետազոտություններում արժևորվում է նաև այս իրադարձության և, առհասարակ, ազգային ուղղվածության խնդիրների հանրային արձագանքների հարցը: Ուստի, ստորև կփորձենք ներկայացնել մի շարք աղբյուրների ուսումնասիրության վրա հենվող մեր դիտարկումները՝ այն համոզմունքով, որ հարցի հետագա ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է սոցիալիստական գաղափարախոսության տիրապետության ժամանակներում ազգային մտածողության

և ազգային հոգեբանության առանձնահատկություններն ու ազգային հիմնախնդիրների հիմնահարցերը համակողմանի բացահայտելու տեսանկյունից:

Մեր կողմից ուսումնասիրված նյութերը վկայում են, որ 1965 թ. երևանում տեղի ունեցած իրադարձությունները հանրության լայն շրջանակների, հատկապես, շարքային քաղաքացիների շրջանում լայն արձագանք չեն ստացել: Խորհրդային ապրելակերպի հաստատված նորմերը, կենցաղային տարաբնույթ խնդիրները, ինչպես նաև անաչառ տեղեկատվության անհասանելիությունն ու, որ երևի թե ամենավճռորոշն էր այս հարցում, գաղափարական պարտադրանքները, քաղաքացիների մոտ անհնար էին դարձնում ապրիլյան դեպքերի կապակցությամբ համազգային ոգևորությունը: Առավել մեծ ընդդիմադիր ակտիվություն դրսևորել են միայն մայրաքաղաքի բնակիչները, հատկապես՝ երիտասարդությունը, իսկ Հայաստանի մնացած շրջաններում այս շարժմանը զանգվածային մասնակցություն չի եղել, բողոքի ակցիաներ կամ անկարգություններ չեն գրանցվել: Օրինակ՝ ուսումնասիրություններ կատարելով Վանաձորի քաղաքային արխիվում՝ 1960-ական թվականներին կատարված հանցագործությունների մեղադրական նյութերում փորձեցինք գտնել գեթ մեկ դատավճիռ, որը կայացված կլիներ ազգային հողի վրա տեղի ունեցած իրավախախտումներով: Դատելով այս նյութերից՝ 1965–1968 թթ., Վանաձոր քաղաքում (խորհրդային տարիներին՝ Կիրովական) այդպիսիք ուղղակի չեն գրանցվել: Որևէ մեկը չի դատապարտվել ո՛չ արգելված բովանդակությամբ

թռուցիկներ տարածելու, ո՛չ ազգային քարոզչություն անելու և ո՛չ էլ երևանյան իրադարձություններին մասնակցելու՝ համար³²։ Սա, կարծում ենք, ունի նաև օբյեկտիվ բացատրություն։ Քանի որ Երևանն էր հայ քաղաքական, ազգային և մշակութային կյանքի կենտրոնը, ապա Մեծ Եղեռնի ոգեկոչման արարողությունների բոտն արձագանքը Երևանում հասկանալի է։ Խորհրդային Հայաստանի շրջաններում այս իրադարձության արձագանքներն առավել թույլ էին։ Վայոց Ձորի Շատին գյուղի բնակիչներից մեկը, որի հետ բանավոր պատմության նյութերի հավաքագրման նպատակով ունեցանք հարցազրույց, թեմայի առնչությամբ ուշագրավ դրվագներ պատմեց։ Նա նշեց, որ 1965 թ. ապրիլյան դեպքերի մասին իրենց շրջանում աննշան և կարճատև շուկներ են անցել, այս իրադարձությունների մասին քիչ թե շատ իմացել են միայն գյուղի կրթված մարդիկ, որովհետև նմանատիպ թեմաները՝ իր բառերով՝ «աշխատում էին չհիշել, որովհետև խորհրդային 15 հանրապետությունները մի ժողովուրդ էին, մի ազգ էին և նրանց մեջ թշնամանք պետք է չլիներ»³³։ Մեր զրուցակիցը պատմեց, որ 1966 թ., իր սեփական նախաձեռնությամբ և գյուղի մի քանի պիոներների օգնությամբ, որոնց ջոկատավարն է եղել ինքը, գյուղի բարձրադիր բլրակի գագաթին վառել է վեց խարույկ, որոնք վախեցրել են մոտակայքում ապրող ադրբեջանցիներին։ Վերջիններիս ներկայացուցիչը ահագանգել է Շատինի գյուղխորհրդի նախագահին և

³² ՀԱԱ, Լոռու մարզային մասնաճյուղ (ԼՄՄ), ֆ. 9, ց. 4-6:

³³ Հարցազրույց Շատին գյուղի բնակչի հետ, 02.11.2021թ. (բնակիչն պահանջեց չիրապարակել իր անունը), հեղինակի անձնական արխիվ:

ասել, որ ադրբեջանցիները կարծում են, որ հայերն իրենց ուզում են ոչնչացնել, այդ պատճառով խարույկ են վառել՝ որպես ազդանշան: Մեր գրուցակցին անհապաղ կանչել են գյուղխորհուրդ և բացատրություն պահանջել: Նա վստահեցրել է, որ խարույկները վառել է բացառապես անմեղ զոհերի հիշատակին և որևէ այլ նպատակ չի հետապնդել, որ ադրբեջանցիները վախենալու բան չունեն: Չափազանց ուշագրավ այս դրվագը բացահայտում է մի հետաքրքիր հանգամանք. ադրբեջանցիների գիտակցության մեջ, փաստորեն, հայերի կողմից հարձակման ենթարկվելու որոշակի մտավախություններ պահպանվել են, մինչդեռ տեղացի հայերի կողմից, դատելով մեր ուսումնասիրություններից, նրանց նկատմամբ որևէ լարվածություն չի եղել: Նշենք, որ խորհրդային տարիներին հայաստանաբնակ թուրքերի և ադրբեջանցիների նկատմամբ հանդուրժող վերաբերմունքը բնորոշ չի եղել միայն 1960-ական թվականներին: Այս երևույթն արտահայտիչ կերպով դրսևորվել է սկսած 1920-ական թվականներից և անգամ հանդիսացել է տեղացի հայերի և թուրքական կոտորածներից մազապուրծ եղած արևմտահայ գաղթականների միջև որոշակի լարվածության պատճառ³⁴:

Ազգային մտածողության տարբերություններով պայմանավորված լարվածությունը տեղացիների և հայրենադարձների միջև նկատում ենք նաև 1960-ականների խորհրդային

³⁴Տե՛ս Խաչատրյան Ա., Ժամհարյան Գ., Խորհրդային Հայաստանում արևմտահայ գաղթականության ամօրյայի պատմությունից (1920-ական թվականների սկիզբ), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, 2017, էջ 108–114:

Հայաստանի առօրեականության իրողություններում: Այն դրսևորվել է ներգաղթի արդյունքում Հայաստանում բնակություն հաստատած հայրենադարձների և տեղացի հայ ազգաբնակչության ոչ միանշանակ փոխհարաբերություններով: Սրանց մասին արժեքավոր տեղեկություններ ստացանք մեր մյուս հարցազրույցի հերոսուհուց՝ Վերժինե Քեքեջանից, որի ընտանիքը Խորհրդային Հայաստան էր ներգաղթել 1965 թ. նոյեմբերին և բնակություն հաստատել Կիրովական քաղաքում: Քեքեջանը հիշում է, որ Հալեպում, որտեղից ներգաղթել էին, իրենց ընտանիքն ապրում էր բարեկեցիկ, ապահովված կյանքով: Հոր հայրենասիրական մղումը և դեռևս 1964 թ. Խորհրդային Հայաստան տեղափոխված քեռու կարոտն են դառնում պատճառ, որ իրենց ընտանիքը տեղափոխվի Հայաստան: «Հայրս ասում էր, որ դա մեր հայրենիքն է, և եթե սոված էլ լինեմ, պետք է գնամ», - հիշում էր տիկին Վերժինեն³⁵: Առաջին տպավորությունները, որ նա ստանում է նոր բնակավայրից՝ իրենց երեք սենյականոց բնակարանն էր՝ վեց հոգու համար: Տիկին Վերժինեն հիշում է, որ տեղացիներն աչքի չէին ընկնում բարյացակամությամբ, անգամ բացահայտ մեղադրում էին նրանց՝ ասելով. «Ձեր հետևից կարմիր խնձոր էի՞նք ուղարկել, որ եկաք»: Այս վերաբերմունքի պատճառներից մեկն էլ բնակարանը և աշխատանքն էին, որ իրենց հատկացնելու փոխարեն Խորհրդային պետությունը հատկացրել էր հայրենադարձներին: Վերջիններիս նաև շատ էր վիրավորում «ախպար» պիտակը, որով իրենց կնքել էին

³⁵ Հարցազրույց Վերժինե Քեքեջանի հետ, 01.12.2021 թ., հեղինակի

տեղացիները, և այս բառի հաճախակի շահարկումը նրանց միջև մշտական կոնֆլիկտների պատճառ էր դառնում: Վերժինե Քեքեջանը հիշում է նաև, որ իրենք հիասթափված էին տեղական սովորություններից, եկեղեցու հանդեպ և՛ տեղացիների, և՛ խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքից: Օրինակ՝ դպրոցում նրա դասղեկը պահանջել էր, որ այլևս չկրի ոսկյա խաչը, որովհետև դա արգելված է, սակայն ինքն այն երբեք չի հանել պարանոցից և գաղտնի կրել է դպրոցական շրջագգեստի օձիքի տակ: Տեղական բարքերը խորթ էին նրանց, և այդ խորթությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր ազգային-հոգևոր արժեքների վերաբերյալ նրանց և տեղացիների տարաբնույթ վերաբերմունքից: Վերժինե Քեքեջանը չէր հիշում 1965 թ. ապրիլյան իրադարձությունները (վերը նշել ենք, որ նրանց ընտանիքը խորհրդային Հայաստան էր տեղափոխվել նոյեմբեր ամսին), չէր հիշում նաև այս իրադարձությունների վերաբերյալ տեղացիների կողմից որոշակի հետաքրքրության դրսևորում: Սակայն նա պատմում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի, տեղահանության և, հատկապես, Ուրֆայի՝ 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանության մասին հիշողություններն իրենց ընտանեկան առօրյայում միշտ թարմ են եղել: Քեքեջանն առանձնակի հպարտությամբ պատմեց, որ իր հայրական պապի՝ Գրիգոր Քեքեջանի եղբայրը, Ուրֆայի ինքնապաշտպանական մարտերի նշանավոր կազմակերպիչ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանն է եղել: Այստեղ, կարծում ենք, տեղին է միջանկյալ ձևով մեջբե-

անձնական արխիվ:

րել մեկ այլ մասնավոր օրինակ, որը տրամագծորեն հակառակ իրողությունն է ցույց տալիս: Այսպես՝ Իջևանի շրջանի Աչաջուր գյուղի բնակիչ Շահեն Հախվերդյանը, հավանաբար, սկսած 1950-ական թվականներից (ստույգ տարեթիվը չհաջողվեց պարզել) սկսել է վարել անձնական օրագիր, որտեղ ներկայացրել է ինչպես իր ընտանիքի, այնպես էլ բնակավայրի կարևոր իրադարձությունները: Հախվերդյանի օրագրում 1967 թ. ներկայացնող կարևոր իրադարձություններն են՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 50-ամյա տարելիցը, որն, ըստ նրա, «նշում է ողջ երկրագունդը»³⁶, գազատարի անցկացումը գյուղում և, հեղափոխության 50-ամյակի կապակցությամբ, գյուղի բնակիչներից մեկի տան բակում գազով խարույկ վառելը, ընտանեկան-կենցաղային մի շարք հարցերի կարգավորումը և որոշ այլ իրադարձություններ գյուղի կյանքից: Օրագրում ոչ մի խոսք չկա 1967 թ. Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրի կառուցման մասին: Սա, կարծում ենք, նույնպես վկայում է, որ խորհրդահայ ոչ բոլոր շարքային քաղաքացիների շրջանում էին ազգային մտայնությունները մասսայականություն վայելում:

Դատելով մեր ուսումնասիրություններից՝ հայրենադարձների շրջանում խորհրդային կենցաղի առանձնահատկությունները, մասնավորապես՝ իրենց համար խորթ ու անընդունելի բարքերը, տարբերվող կենսամտածողությունը, ազգային մտածողության տարբերությունները (սրա վերաբերյալ, օրինակ, Քեքեջյանը հայրենադարձներին ավելի հայրենասեր էր

³⁵ ՀԱԱ, ԼՄՄ, ֆ. 161, ց. 1, գ. 14, թ. 192-195:

համարում), ինչպես նաև իրենց հանդեպ վերաբերմունքը դժվարացրել են հայրենադարձների ներգրավումը խորհրդային կյանքին: Այդ իսկ պատճառով, Խորհրդային Հայաստանում վերաբնակվելու սկզբնական տարիներին, անձնական շփումներում առավել շատ ձգտել են դեպի իրենց բախտակից հայրենակիցները: Մեր կարծիքով, ազգային մտածողության տարբերությունները տեղացիների և հայրենադարձների միջև և, վերջիններիս առավել ավանդապաշտությունն այս հարցում, նույնպես վկայում են խորհրդային մարդկանց մտածողության վրա խորհրդային իշխանությունների ազգային քաղաքականության ազդեցությունների մասին: Հայաստանում արմատավորված խորհրդային մտածողությանը բախվելով՝ հայրենադարձների մի մասը լքում էր Խորհրդային Հայաստանը, իսկ նրանք, որոնք, այնուամենայնիվ, որոշում էին մնալ, ժամանակի ընթացքում մեծ դժվարություններով համակերպվում և ներգրավվում էին խորհրդային կենսակերպին: Այն հայրենադարձները, ովքեր մնում են Հայաստանում, ժամանակի ընթացքում ձերբազատվում են տեղական ապրելակերպի նկատմամբ խորթությունից: Սրա հետ կապված անհրաժեշտ ենք համարում անել մի քանի դիտարկում: Խորհրդային Հայաստանում ձևավորված կենսակերպը, չնայած գաղափարական ազդեցություններին, զուրկ չի եղել ազգային հատկանիշներից: Ուղղակի խորհրդային մարդկանց գիտակցության մեջ առկա էր հայրենիքի երկակի ընկալում: Առաջին հայրենիքը Խորհրդային Հայաստանն էր, մյուսը՝ Խորհրդային Միությունը: Հայ հասարա-

կոթայան ազգային մտածողության կարևոր առանձնահատկությունն այն էր, որ Խորհրդային մեծ հայրենիքը համարվում էր փոքրիկ Հայաստանի անվտանգության և նրա բարեկեցության միակ երաշխավորը: Պատմության առջև չմեղանջելու համար մենք կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ սա ոչ միայն Խորհրդային իշխանությունների ներմուծած գաղափարական թեզն էր, այլև պատմական փաստերով ապացուցված իրողություն: Ազգային հիմնախնդիրների նկատմամբ որոշակի պասիվությունը տեղացիների կողմից պետք է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ Խորհրդային Հայաստանում չկային ազգապահպանության, հայ մնալու հետ կապված այն մտահոգությունները, որոնք, սովորաբար, առավել ցայտուն են դրսևորվում սփյուռքում: Խորհրդային Հայաստանում թեպետև ազգային շատ սուր հիմնախնդիրների քննարկումը հետապնդվում էր Խորհրդային իշխանությունների կողմից, սակայն հասարակական միջավայրը հայկական էր, լեզուն, մշակույթը հայկական էին (արձանագրենք նաև հայ մշակույթի ոլորտում տպավորիչ ձեռքբերումները Խորհրդային տարիներին): Այս ամենը շատ արագ վերացնում էր Խորհրդային մտածողության նկատմամբ «խորթության» զգացողությունը, որը սկզբում արտահայտվում էր հայրենադարձների շրջանում: Ասվածի, այսպես ասած, զգացական հանրագումարը Վերժինե Քեքեջանի խոստովանությունն էր հարցազրույցի վերջում այն մասին, որ, չնայած դժվարություններին, որոնք կրել էր նրանց ընտանիքը Խորհրդային Հայաստա-

նում, այդուհանդերձ, այստեղ նրանք առան հայրենիքի հանդեպ կարոտը:

Ավելացնենք, որ 1965 թ. դեպքերը բացահայտեցին, մեր կարծիքով, այդ ժամանակաշրջանի համար անսովոր մի իրողություն՝ Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական բարձր ղեկավարության քաղաքական կամքը, երբ վեր կանգնելով կուսակցական շահերից, սեփական կուսակցական դիրքը և, ինչու չէ, նաև անձնական ազատությունը վտանգելով՝ նրանք ցուցաբերեցին նվիրվածություն հայ ազգային արժեքներին՝ ինչն այդ տարիների համար, իրավամբ, բացառիկ հայրենասիրություն պետք է համարել: Նշենք, որ Խորհրդային Հայաստանի բարձր ղեկավարության կողմից հայրենասիրական նախաձեռնության ենք հանդիպում նաև 1966 թվականին: Մեծ համարձակություն և նվիրում էր պահանջում նամակը, որը ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանը և ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Բադալ Մուրադյանը ուղարկեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի 23-րդ համագումարին՝ 1966 թ. սեպտեմբերի 30-ին: Նամակի հեղինակները ներկայացնում էին տնտեսական, քաղաքական և էթնիկական գործոններով պայմանավորված անժխտելի հիմնավորումներ, որ ԼՂԻՄ և Նախիջևանի ԻԽՍՀ տարածքների վերադարձը ՀԽՍՀ-ին բխում է պատմական արդարության սկզբունքներից և այս հարցում Մոսկվայի կողմից քաղաքական կամք դրսևորելու դեպքում որևէ խնդիր չի կարող առաջանալ: Իսկ ստորև՝ նամակից մեջբերվող հատվածում, հեղինակներն անգամ հանդես են գալիս հայկական

պահանջատիրության դիրքերից. «Հայ ժողովրդի, ինչպես և մյուս ժողովուրդների համար տարածքային հարցերը միշտ էլ կենսական կարևոր նշանակություն են ունեցել: Մեր ժողովրդի համար ազգային մեծագույն ողբերգություն է եղել Թուրքիայի կողմից Հայաստանի տարածքի ավելի քան 2/3 կազմող Արևմտյան մարզերի բռնազավթումը, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ուղեկցվել է մեկ և կես միլիոն հայերի զանգվածային կոտորածներով: Հենց սրանով պետք է բացատրել հանրամատչելիության բնակչության հիվանդագին արձագանքը թուրքական դիվանագիտության խարդավանքներին, որը փորձում է նենգափոխել պատմությունը և խուսափել Եղեռնի և հայկական հողերի բռնազավթման պատասխանատվությունից»³⁷:

«Ազգային զարթոնքի» պատմական նշանակությունը մեր ժողովրդի կյանքում անհնար է թերագնահատել: Այն, ըստ էության, մարտահրավեր էր խորհրդային իշխանություններին, որովհետև կոտրեց ազգային ցավի, ազգային իղձերի և, առհասարակ, հայ ազգային մտքի անտեսման խորհրդային տարիների կապանքները: Այս առումով, մեր ժողովրդի կյանքում մեծագույն ձեռքբերում ենք համարում նաև 1967 թ. Ծիծեռնակաբերդի Հայոց ցեղապանության և 1968 թ. Սարդարապատի հերոսամարտի հուշակոթողների կառուցումը: Թեպետ 1965 թ. ապրիլյան իրադարձությունները

³⁷ Տե՛ս Հայության պայքարը ԼՂԻՍ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ **Խաչատրյան Կ., Աբրահամյան Հ.**, Երևան, 2011, էջ 61-74:

Խորհրդային Հայաստանի բնակչության ոչ բոլոր խավերի արձագանքին արժանացան: Այդուհանդերձ, 1980-ական թվականների վերելքի, ազգային համախմբման, անկախ պետականության վերականգման և Արցախյան ազատամարտում մեր ժողովրդի հաղթանակների մեջ «ազգային զարթոնքը» նույնպես իր ազդեցությունը թողեց:

Гагик А. Жамгарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,*
О вопросах идеологического контроля «национального подъёма» в Советской Армении и его откликов в общественном сознании.

В статье освещаются события апреля 1965 года в Советской Армении, которые произошли во время мероприятий посвященных 50-летней годовщине Геноцида Армян. Акцент ставится на идеологический контроль этих мероприятий, осуществляемый советскими властями, а так же на воздействие этих событий на общественное сознание. Используя некоторые публикации прессы, а так же источники личного характера, автор показывает, что в 60-ых годах партийно-идеологическое принуждение имело огромное влияние на общественное сознание, в следствии чего даже события общенационального значения в среде обычных армян не имело должного резонанса.

Gagik A. Zhamharyan, *Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, On questions of ideological control of "national revival" in Soviet Armenia and its responses in the public consciousness.*

The article covers the events of April 1965 in Soviet Armenia, which took place during the events of the 50th anniversary of the Armenian Genocide. Emphasis is placed on the ideological control of these activities exercised by the Soviet authorities, as well as on the impact of these events on public consciousness. Using some press publications as well as personal sources, the author shows that in the 1960s party-ideological coercion had a great influence on public consciousness, as a consequence of which even an event of national significance such as the commemoration of the memory of the victims of the Armenian Genocide did not receive all the attention it deserved by ordinary Armenians.